

مروری

تاریخ کاشان ناصری و جان‌گیری علم سرشماری

محمد رضا مهدیزاده^۱

چکیده:

پیدایش خشکسالی و کمیابی و تاثیرات سهمگین اقتصادی و اجتماعی آن از یک سو با نخستین قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ ق و از سوی دیگر با التفات و اهمیت بخشی به آمار و نفوس، دو موضوع مهم و سراغاز دو رشته علمی در عصر قاجار است که بدانها کمتر پرداخته شده است. جستار زیر با تمرکز بر دو تاریخ و گزارش محلی از ناحیه کاشان (وقم) وضعیت این دو موضوع مهم را در سالهای پیدایش بررسی می‌کند. شناسایی و احصای داده‌های اولین سرشماری در کاشان و مقایسه آن با داده‌های مشابه اخذ شده در ده سال بعد حاصل این بررسی است: احصائیه‌ای که بازنمای نخستین پیمایش ثبت شده آماری کاشان است. نتیجه مهم دیگر از این اولین سرشماری، تایید آماری قحطی سالهای ۱۲۸۸ ق و تاثیرات شدید آن بر نواحی عمدتاً روستایی کاشان تا قلم است. برای واکاوی موضوع نخست به کتاب تاریخ کاشان از این بعد پرداخته شده سپس با رجوع به منبع دست اول دیگر سعی به ارزیابی تصویری روشن‌تر از وضعیت آمار در آن عصر نموده و به علت کاهش جمعیت در این برهه تاریخی پرداخته شده است. در نهایت دستاورد آماری کوتاهی از این حوزه را که می‌تواند به مطالعات توسعه‌ای کاشان از بعد تاریخی یاری‌رساند و اولین سرشماری ناقص و نمونه‌ای کاشان تلقی شود جمع‌بندی و ارائه می‌گردد. آمار جمعیتی ارائه شده در اینجا تایید کننده قطعی و کم و کیف فاجعه بزرگ سال ۱۲۸۸ کاشان و عسرت بزرگ ملی و نیز جان‌گرفتن علم سرشماری در پیرامون دارالخلافه تا زمان اولین سرشماری در کاشان است.

واژگان کلیدی: تاریخ کاشان، کتابچه حالات کاشان، سرشماری، روستاهای بیلاقی، قحطی

مقدمه

قم و کاشان بعنوان شهرهای مهم ایالت جبال از گذشته‌های دور در کنار هم و در پیوندهای مختلف و متفاوت تعریف شده و هویت گرفته‌اند. این پیوند را از کتاب «تاریخ قم» قرن ۴ تا آثار دوران قاجاریه و اهمیت یافتن قم بعنوان آرامگاه خانوادگی شاهان قاجاری می‌توان دریافت. اما شناخت هر شهر و وقایعش در هر عصر تا حد زیادی مدیون تواریخ یا درست تر آثار تاریخی- جغرافیایی نگاشته شده آن عصر درباره هر شهر و پیرامونش است. این آثار اندکند و به ندرت بتوان در هر قرن یک کتاب جامع یا مناسب یافت. جوامعی که از بخت ظهور نویسندگانی برخوردار برای نگارش برخوردار شده‌اند، داده‌های عینی و تجربی را برای رجوع و بازکاوی گذشته فراهم ساخته‌اند. در حال حاضر کتابهایی که این دو ویژگی یعنی داشتن اطلاعات تاریخی و جغرافیایی تا عصر خود و نیز ارتباط حداکثری با شهر کاشان و قم را داشته باشند، تاریخ قم حسن قمی نگاشته ۳۷۸ق به عربی و ترجمه شده به فارسی در ۸۰۵ق و دوم تاریخ کاشان نوشته سهیل کلانتر ضرابی (۱۳۵۶) در ۱۲۸۸ق است. در گذشته این دو شهر، شاهد دو پدیده بسیار مهم اقتصادی و اجتماعی ایران هستیم که جان‌گیری، و با تسامح سراغاز و پاگیری این دو پدیده در ایران را شاید بتوانیم از همین خطه محسوب کنیم. قحطی سال ۱۲۸۸ق و سرشماری نفوس دو رویداد مهم عصر قاجار است که پیامدهای بسیاری بر زمانه پس از خود گذاشتند. اما به صورت چندانی در آثار پژوهشی موردکاوش قرار نگرفته اند. اما در ناحیه قم و مرکزی (ساوه، قم، اصفهان) این دو مهم بیشتر برجسته شده اند. از میان سه قحطی بزرگ ایران که دوتای آن مقارن جنگ‌های جهانی اول دوم برشمرده شده و تلفات میلیونی پدید آورده اند (مجدد ۱۳۹۴) اولین قحطی بزرگ مربوط به سال ۱۲۸۶ تا ۱۲۸۸ق است. برای این قحطی تلفاتی از یک و نیم تا ۳ میلیون نفر برآورد کرده اند (برای گزارشات حکومتی از شهرهای مختلف در مجموعه بیوتات سلطنتی به حسینی (۱۳۷۱)، درمورد ساوه به حسینی ساوجی (۱۳۹۳) و در مورد قم به ارباب (۱۳۵۳) و از دید ناظر خارجی به اوکاکی (۱۳۶۵) رجوع شود). در سال ۱۲۸۸ق و در میانه حکومت ناصری قحطی و خشکسالی بزرگ به اوج خویش می‌رسد. این کمیابی عمدتاً Q بخش مرکزی و فلات ایران را بنا به طبیعت خشک و کم‌آبش بیشتر متاثر می‌کند. هرچند در علل و پیامدها، دلایل حکومتی و مدیریتی نیز علاوه بر طبیعی و جوی بیان شده (کتابی ۱۳۷۸) اما مهمترین تاثیراتش کاهش

شدید جمعیت و قلع و قمع، مرگ و میر و اضمحلال شهر و روستاها بوده است. گزارش‌های این قحطی در قم به حدی سهمگین و هراسناک ارائه شده که در کمتر جایی می‌توان آن را تصور کرد. زیرا تاحد انسان‌خواری و بلای بزرگتر از زلزله به قلم گزارشگران ثبت شده است (گرنی و صفت‌گل ۱۳۸۷، مدرسی ۱۳۵۵). گزارش علی‌اکبر فیض از این قحطی در قم (ارباب، ۱۳۵۳: ۶۴) قابلیت تولید آثار سینمایی وحشت را دارد.

موضوع دیگر همین سال‌ها شکل‌گیری بنیان جمع‌آوری داده‌های کمی و نوشته شدن چندین تاریخ محلی مهم و ایجاد دارالترجمه ناصری یا بنیاد دانشنامه‌ای اعتضاد و اعتماد السلطنه (معدل وزارت علوم امروزی) است. در این سالها کتاب تاریخ کاشان (مراه قاسان) به سبک و بنیان پرسشنامه‌ای شکل می‌گیرد و الگوی تولید تواریخ محلی دیگر و منبع کتابخانه ناصری می‌شوند. اما این کتاب و گزارشات تاریخی محلی دیگر، خبر از شکل‌گیری اقدامی می‌دهند که می‌توانیم امروزه آنها را زمینه و بستر ساز آمارگیری و سرشماری مدرن بدانیم. واکاوی ایجاد ذهنیت و نهاد سرشماری بر مبنای اقدامات در روستاهای کاشان تا قم در این جستار دنبال می‌شود.

اگر مبدا بررسی را عصر قاجاریه بدانیم باید در کنار تاریخ کاشان، از آثار دیگر تاریخی جغرافیایی که که حول شهر قم نوشته شده و می‌توان آنها را بخش کاشان و قم‌نگارانه از مجموعه ناصری (افشار، ۱۳۳۷؛ مدرسی طباطبایی ۱۳۵۳ و ۱۳۶۴) هم دانست، یاد کنیم. آثاری که به هردو شهر می‌پردازند. این دو منبع را می‌توان منابع دست‌اول و کلیدی تاریخ و جغرافیای کاشان و قم و برخوردار از داده‌های کمی و حکومتی نیز دانست. ما جمعیت و سرشماری و تایید قحطی را در محدوده سالهای ۱۲۸۸ق در منطقه کاشان تا قم در این دو منبع مهم ردیابی می‌کنیم. دلیل این امر آنست که هر دو منبع با رویکردی دانشنامه‌ای و طرحی از قبل مشخص و تاحدی مدرن شکل گرفته‌اند.

سرشماری و قحطی از منظری عددی در تاریخ کاشان

تاریخ کاشان نوشته کلاتر ضرابی، اثری سفارشی و با طرح و ساختاری از قبل مشخص است. کلیت کتاب در پاسخ‌گویی به سوالات و به زبان امروزی پرسشنامه‌ای در ۶ فصل ظاهر شده که در اصل مانکجی لیمجی (۱۱۹۲-۱۲۶۹ش، درگذشت: تهران)، نماینده زرتشتیان یا

پارسیان هند و مسافر به و گاه مستقر در ایران، آنها را طرح کرده است. بعبارتی مانکجی این مجموعه سوالات را که ناظر به تاریخ و جغرافیای هر شهر بوده به مسئولان قاجاری داده تا بر اساس این پرسشنامه، اطلاعات هر مکان جمع آوری و تدوین شود. درباره مانکجی هنوز آثار و تحقیقات ژرفی صورت نگرفته و خود این موضوع از الزامات پژوهشی کنونی ایران است (رش بویس ۱۳۶۴؛ جعفریان ۱۳۹۶). با این وجود مانکجی با برخورداری از ارتباطات مهم با انگلیسیان حاضر در هند، در عصر ناصرالدین شاه و صدارت میرزا حسین خان مشیرالدوله و بار دوم در ۱۲۸۲ق به ایران سفر می‌کند و به پیگیری و اصلاحاتی در اوضاع زرتشتیان ایران و نیز ساخت ابنیه و نهادهای آموزشی این گروه می‌پردازد و در نهایت در ایران در می‌گذرد. علاقه به تاریخ ایران و نگرش‌های ملی‌گرایانه رمانیک در وی را می‌توان با توصیه‌هایش به مسئولین وقت خاصه مشیرالدوله صدراعظم که زمانی نماینده ایران در بمبئی بوده، جهت گردآوری و حفظ میراث و تاریخ ایران دریافت. احتمالاً نوشتن آثاری چون تاریخ محلی شیراز تحت عنوان آثار عجم فرصت‌الدوله‌شیرازی و تاریخ‌عمومی ۳ جلدی جلال‌الدین میرازی قاجاری (محصور به فرمان شاه تا مرگ زود هنگام) با نام نامه خسروان چند نمونه آن است که حتی مولف اخیر، جزوه تاریخ پارسیان مانکجی را هم ضمیمه جلد یک این کتاب کرده‌است. لذا در یادداشت مولف کتاب تاریخ کاشان نیز آمده است که این اثر به درخواست وی از شاه و فراهون عمومی او از حکام ولایات صورت انجام یافته و لذا یک نسخه هم برای وی (مانکجی) کنار گذاشته شده‌است (شش و هفت مقدمه). لذا مانکجی و صدارت سپهسالار (از ۱۲۸۸ تا ۱۲۹۰ق) دوست وی، در صدور فرمان حکومتی جمع‌آوری و احصای آمار ولایات مهمترین نقش را در شکل‌گیری این اثر داشته‌است (آدمیت، ۱۳۸۵). در ضمن اثر دیگر مشابه و برخوردار از ساختار سوال‌گونه تاریخ کاشان را اشراق‌السیاحه می‌دانند که با همین سوالات و درباره خراسان در چند نسخه تهیه شده و لذا می‌توان گفت احتمالاً الگوی مرات‌البلدان از ساختار پرسشنامه‌ای مانکجی و کتاب مرات قاسان گرفته شده نه برعکس. درحال حاضر از کتاب تاریخ محلی موسوم به تاریخ کاشان، آنچه بدست ما رسیده، ماحصل تلاش و تصحیح و گردآوری ایرج افشار است. او نخست این کتاب را در سال ۱۳۳۴ش در مجله سالنامه‌ای خود یعنی فرهنگ ایران زمین (ج ۳/ ۱۰۵-۲۶۱) با عنوان همراه قاسان ارائه و معرفی کرد و سپس چاپ نخست این کتاب را در سال ۱۳۳۵ عرضه کرد. سپس و برای بار دوم

در ۱۳۴۱ با افزودن یادداشت‌های الهیار صالح، در ۴۵۸ صفحه اصل و حدود ۱۵۰ صفحه تعلیقات، کتاب شکل امروزی را یافته است. یکی از ارزشهای مهم این اثر سوای از اطلاعات تحلیلی و توصیفی اجتماعی و فرهنگی، ارائه آمار و ارقام و نگارش اعداد نفوس و مسکن‌شماری از نقاط کاشان است. ارائه این اعداد احتمالاً برای اولین بار در تاریخ‌های محلی به این صورت روی می‌دهد. اما متأسفانه این آمار صرفاً معطوف به چند روستا و خود شهر کاشان است و همه نقاط را در بر نمی‌گیرد. این بخش آمار و جمعیت کتاب یکی از بخشهای مهم و کاربردی است که به تصویر میزان تغییرات و توسعه کاشان یاری زیاد می‌رساند. ضرابی این بخش را درص ۱۵۴، برگرفته از آمارگری میرزا محمدعلی سررشته‌دار به دستور احتشام الملک در سال ۱۲۸۶ ق می‌داند و آن را به عینه نقل کرده است. اما صرفاً آمار ۱۱ روستا نقل میشود و از جمعیت سایر نقاط اطلاعاتی ارایه نمی‌کند. ظاهراً ضرابی اطلاعات مزارع و روستاهای کاشان را خود تهیه کرده و اطلاعات جمعیت را از این کارگزار اخذ کرده، اما دلیل نقصان در آمار بقیه آیا مربوط به افتادگی صفحات یا سرشماری نشدن سایر اماکن بوده است؟ پاسخ را شاید بتوان در همسایگی کاشان یعنی قم یافت. زیرا هر دو شهر گاه به تمشیت یا حاکمیت و تیول یک نفر توسط حکومت مرکزی در می‌آمده است.

ضرابی چندسال پس از نگارش کتاب، در یادداشت سال ۱۳۰۴ ق خود نسخه کنونی، ضمن اشاره به موضوع آمار و جمعیت به دو نکته مهم اشاره می‌کند. عدم دسترسی او به دو نسخه اولیه کتابش (و عبارتی مفقود شدن نسخه نخست) و دوم افتادن یا از بین رفتن یک جز مهم کتاب اصلی که همان تعداد نفوس و بیوتات و خانات و دکاکین و حمامات و مساجد و بقاع و... باید باشد. او می‌گوید نمی‌داند این جز از کدام نسخه حذف شده است (هشت مقدمه). به نظر می‌رسد مهمترین حلقه مفقوده تاریخ کاشان ضرابی همانطور که گفته شد، فقدان آمار کلی تمام بلده و بلوک کاشان و درج آمارهای جزئی از وضعیت نفوس و اقتصاد چند محل برگزیده از بلوک و بلده کاشان باشد. اطلاعات نفوس و مسکن ضرابی با ذکر نام تمام روستاهای آن عصر کاشان و تعداد مزارع آغاز می‌شود. هرچند مولف احتمالاً در احصا نام کلیه مزارع و حتی ضبط نام آنها ممکن است لغزشها و کاستی‌هایی داشته باشد اما در ادامه و بیان جمعیت، آمار تعداد نفوس، خانه، مرد، زن و اطفال ذکر می‌شود. لیکن این اطلاعات صرفاً مربوط به روستاهای ییلاقی محدوده ازناوه و استرک کاشان یعنی

قرای علوی، حسنارود، کله، جوشقان، استرک، قه، سار، رهق، ون، وادقان و ازناوہاست وحتی اطلاعات برخی از روستاهای نزدیک آن ناحیه مانند ارمک را در بر ندارد. اما از همین اطلاعات محدود هم نتایج قابل توجه حاصل می‌شود. در ادامه به این اطلاعات که در حکم نخستین سرشماری کاشان است خواهیم پرداخت.

نخستین ثبت آمار: ارزش مجموعه ناصری و قم نامه

در عصر ناصری کوشش‌های جدیدی برای شناخت جامعه و شهرها و البته با تاثیر و تاسی از غرب و به کمک شماری از رجال روشنفکر و کارگزار نظیر اعتضادالسلطنه و اعتمادالسلطنه وزرای علوم و نیز دانشجویان برگشته از فرنگ در دارالفنون روی می‌دهد. یکی از این تحولات طرح تدوین دانشنامه و دیگری که بعدها متأثر از آن هم بود سرشماری و گردآوری آمار و اطلاعات است. می‌توان این حرکت را دارای دو خاستگاه دوشاخه‌ای منتسب و موسوم به جریان مانکجی و اعتضادالسلطنه‌ای دانست (که بعدها توسط اعتمادالسلطنه با شدت بیشتر دنبال می‌شود). از این نگرش شماری تاریخ محلی و شماری کتابچه اطلاعاتی از ولایات پدید می‌آید که بخشی از آنها تاکنون تصحیح و چاپ شده‌اند و برخی تحت عنوان مجموعه ناصری در کتابخانه سلطنتی نگهداری و آرشیو و بعدها منتشر می‌شوند. در محدوده قم و کاشان، کتاب تاریخ کاشان ضرابی نتیجه جریان اول و کتابچه‌های وضعیت حالات بلده و بلوک و اعداد نفوس شهرهای مختلف و از جمله کاشان و قم ماحصل جریان دو است. اعتمادالسلطنه که با مرگ اعتضادالسلطنه به وزارت علوم و نیز ریاست دارالتالیف و ترجمه می‌رسد، دستوری را به کلیه ولایات ارسال می‌کند تا اطلاعات شهری و روستایی جمع آوری یا نوشته و به این مرکز ارسال گردد. با این حال برخی صدور این دستور را به دوران صدارت و اصلاحات ترقی جویانه مشیرالدوله در زمان وزارت عدلیه و صدر اعظمی کوتاهش می‌رسانند (آدمیت ۱۳۸۵). اما عملاً از نتیجه این احکام و واکنش حکام ایالات در جمع آوری اطلاعات در قالب دفاتر وفات و ممات، اسامی شکار و معادن و کوه و قلعه و مشاغل و اماکن و... که اولینش ظاهر در ۱۲۷۷ق و اعلامی توسط حاکم خوی بوده (ریاحی، ۱۳۵۷) خبر زیادی نداریم. عدد نفوس یکی از این اطلاعات است. هرچند همه نقاط این دستور را اجرا نمی‌کنند اما به فراخور علاقه و توان هر حاکم، اطلاعاتی جمع‌آوری و در این مرکز بصورت پوشه‌های اطلاعاتی و منبع تدوین دانشنامه

مرات‌البلدان جمع‌آوری می‌شود. نخستین فردی که بعدها پی‌جوی این گنجینه می‌شود ایرج افشار است که نسخه خطی این اطلاعات را تحت عنوان مجموعه ناصری، نخست در ده مجلد (معرفی در ج ۶ نشریه فرهنگ ایران زمین ۱۳۳۷) و سپس با افزودن ۲ جلد (ج ۲۹) معرفی می‌کند. این پوشه‌های بایگانی شده به مرور و فراخور علاقمندان هر شهر تصحیح و چاپ میشوند. اولین مجموعه این گنجینه، اطلاعات مربوط به قم و کاشان بوده است. این جزوات نخست در همان نشریه افشار توسط مدرسی طباطبایی (۱۳۵۵)، ج ۲۲ فرهنگ ایران زمین) معرفی و ارایه می‌شوند و در نهایت در سال ۱۳۵۶ تا ۱۳۶۴ تحت عنوان قم نامه در قالب کتاب منتشر می‌شوند. این اثر در ۶ بخش/ معرفی ۶ پوشه منتشر شده است. کتاب تشکیل شده از یک مقدمه و هفت رساله یا گزارش در تاریخ شهر قم. که یکی از آنها با عنوان کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمومنین کاشان به عنوان ضمیمه مربوط به شهر دارالمومنین کاشان می‌گردد. مولف در ابتدا، خلاصه‌گونه‌ای از مطالب کتاب را بدون هیچ گونه توضیحی در باب نحوه کار و نسخ مورد مراجعه و صحت و اصالت آنها آورده است. مقالات سوم و چهارم و پنجم، کتابچه‌هایی است استنساخ شده از منابع ایالتی و مستوفیگری دوران قاجاریه که نام‌های آنان به ترتیب عبارتند از: کتابچه طوایف و ایلات دارالایمان قم، کتابچه تفصیل حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بلوکات دارالایمان قم، و کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم که اولی و دومی جزو رسائلی بوده که در دوره ناصری به منظور تدوین مرات‌البلدان فراهم آمده است. سه بخش این کتاب اطلاعات آماری یا عبارتی سرشماری نفوس و منزل در قم و کاشان است. این آثار ظاهراً در دو بازه زمانی ۱۲۸۵ ق و نیز سال ۱۲۹۶ ق به فرمان میرزا مهدی خان اعتضادالدوله حاکم وقت قم و توسط تقی ارباب احصا و اطلاعات آنها جهت استفاده در تدوین مرات‌البلدان به دارالتالیف مرکزی تهران ارسال شده است. این آمار ظاهراً بدستور ناصرالدین شاه نخست در ۱۲۸۴ ق اخذ شده و ارباب در کتاب تاریخ دارالایمان قم خود (ص ۲۹) خبر از آن به همراه جمعیت قم می‌دهد. با توجه به اهمیت داده‌های سرشماری او، اخیر کتابچه اعداد و نفوس باز تحت همین عنوان و با تبدیل خط سیاق به جداول امروزی و افزودن یک مقاله با موضوع آمار تطبیقی ارباب و آمار دوره معاصر قم با همین عنوان صورت کتابی مجدد نشر یافته است (روستایی، ۱۳۸۹). در کتاب اشاره جدی و تحلیلی‌ای به معرفی‌کنندگان و تحقیق‌کنندگان اولیه این مجموعه (افشار و

مدرسی طباطبایی) نمی‌بینیم و بازهم اشاره‌ای به سرگذشت، تاریخ و تعداد نسخه و کاتبان و... برای عرضه انتقادی از اثر نیست و اهمیت این منبع در موضوع آموزش خط سیاق و جداول آماری مرکز آمار و غیاب تصحیحی حرفه‌ای و عالمانه به حاشیه رفته است.

نخستین سرشماری‌های پیرامونی در کتابچه نفوس دارالایمان قم

اطلاعات ارباب سوای از ارزشمندی، به ما احتمال وجود آماری بیشتر و گسترده‌تر در زمان نوشتن کتاب ضرابی در کاشان را یادآوری می‌کند. اگر این اطلاعات مبسوط درج میشد، امروزه بهتر می‌توانستیم روند توسعه و تحولات کاشان را نیز دریابیم. اما ضرابی صرفاً در تاریخ کاشان نام روستاهای کاشان با مزارع آنها را بطور کامل آورده است که در جای خود و علی‌رغم مشخص نبودن نحوه گردآوری اطلاعات یا ابهام در برخی اسامی یا حتی عدم درج برخی از مزارع مربوطه به هر روستا، بسیار مهم است. وی اطلاعات جمعیتی اعم از زن، مرد و کودک (احتمالاً تعریف آن زمان کودک را باید معادل جمعیت غیر فعال یعنی زیر ۱۵ سال تلقی کنیم زیرا کودک آن زمان یعنی افراد نابالغ، وابسته و نان‌خور) را با آمار ابنیه عمومی (مسجد و حمام و دکان) ارائه کرده است. اما متأسفانه این آمار شامل حال ۱۱ روستا شده و از ذکر مالیات به تفکیک هر مکان هم خودداری شده است. اما اطلاعات ارباب تمرکزش بر مالیات و توابع و نفوس است و اطلاعات جزئی ابنیه در آن وجود ندارد. اما شماری از اطلاعاتش قدمتی پیش‌تر از اطلاعات ضرابی دارد و لذا نخستین سرشماری زمانه خود از قم و توابع آن قلمداد می‌شود. برای مقایسه این اطلاعات از یک شهر واحد، که از حسن تصادف همانند سرشماری ده سال یکبار امروزی، فاصله زمانی ده ساله دارند آنها را در جدول ادامه، مرتب کرده‌ایم. لذا در جدول، اطلاعات سال ۱۲۸۶ ق اخذ شده از کتاب ضرابی است و اطلاعات سال ۱۲۹۶ ق از کتابچه نفوس کاشان. اطلاعات ضرابی در دو بخش ارائه شده که ما آنها را تجمیع کرده‌ایم. بعبارتی اطلاعات مزارع هر قریه بطور کامل درج شده اما اطلاعات نفوس صرفاً مربوط به این ۱۱ روستاست. در مقابل اطلاعات جمعیتی کتابچه نفوس حداقل برای روستاهای کاشان محدوده بلوک قم (جاسب و اردهار) کامل‌تر از ضرابی ارایه شده است. کتابچه نفوس کاشان دارای مولف مشخص و معین نیست اما سال ۱۲۹۶ ق برای آن ثبت شده و در چند جای آن نام اعتضادالسلطنه آمده که نشان می‌دهد مولف به حکم

وی کتابچه را تدوین یا تقدیم داشته است. در کتابچه علاوه بر درج دستگاه‌های شعربافی کاشان (۴۴۸ دستگاه بلده و ۵۸ دستگاه حومه)، تعداد نفوس بلده کاشان هم با ۴۵۳۷ خانه، ۲۱۶۹۹ نفر (مدرسی و ۲۶۳ و ۱۳۶۴:۲۵۴) در همین سال اعلام شده است. بعلاوه به مولف کتاب تاریخ کاشان بعنوان منشی و متخلص به سهیل و مشهور به وکیل الرعایی در کاشان (ص ۲۶۵) اشاره شده است. ۸ صفحه این کتابچه بصورت عکسی و به خط سیاق ارائه شده و باید تدوین مجدد یابد. در فصلی دیگر وضعیت نفوس و توابع بلوکات و توابع آنها ارائه شده است. قابل ذکر است اطلاعات مذکور را پاکدامن (۱۳۶۱) نیز جمع‌بندی و ارائه کرده است لیکن این اطلاعات صرفاً جمعیتی و تعداد خانه است و فاقد جزئیاتی نظیر مالیات و مزارع تابعه است که امکان تحلیل بیشتر اقتصادی و اجتماعی را فراهم کند.

دو کتابچه اطلاعات آماری تدوین شده در کتاب قمنامه که یکی کتابچه تفصیل حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بلوکات دارالایمان قم (وبدستور میرزا امهدی خان اعتماد الدوله تدوین شده) و دیگری کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم (تدوین محمدتقی بیگ ارباب به سال ۱۲۸۴-۱۲۸۵ ق) نام گرفته‌اند، حکایت از آن دارند که سنت جمع‌آوری آمار در این سالها در این ناحیه آشنا، رایج و پرقدردت بوده است. زیرا آمار نفوس قم را شاید بتوانیم نخستین آمارگیری به موازات آمارگیری دارالخلاقه تلقی کنیم. هرچند اولین آمارگیری تهران بدست عبدالغفارخان از مدرسان و محصلان دارالفنون و بازگشته از فرانسه صورت گرفت اما می‌توان رد پای محصلان دیگر دارالفنون و خود عبدالغفار را نیز در این ناحیه فرضیه پردازی کرد (روند تاریخی در جداول بعد آمده است). مثلاً در میان دانشوران همان عصر سخن از محمودخان قمی نیز بعنوان محصل نجوم اعزامی و برگشته از فرنگ آمده که در اصل کاشانی بوده و چون ایده اولین رصدخانه او توسط ناصرالدین شاه مقبول نشده از رشته نجوم باز مانده و به امورسیاسی و حکومتی پرداخته است. اما جو غالب آن زمان دارالخلاقه و نواحی مجاور به دور از افکار جدید این محصلان نبوده است. بدین ترتیب قم دارای دو اطلاعات آماری در دو مقطع ۱۲۸۴ و ۱۲۹۶ ق است (بلوکات و قرا، باغات، مزارع، طوایف، قنات‌ها معادن، مالیات و نفوس) که در سه کتابچه توزیع شده‌اند. لیکن اطلاعات بلوکات و قرای کاشان آنها (نفوس و توابع و مالیات) صرفاً در سال ۱۲۹۶ ق در این کتابچه ضمیمه شده «حالات و... کاشان» قابل دستیابی است و جهت مقایسه باید به آمار مندرج در

کتاب تاریخ کاشان ضرابی مراجعه کرد که مربوط به سال ۱۲۸۶ است اما صرفاً ۱۱ روستا را در بر می‌گیرد. جمعیت کل کاشان در سال ۱۲۹۶ق (۱۲۸۵ش) بر اساس اطلاعات این کتابچه و بر مبنای مطالعه‌ای که بر روی مجموعه ناصری صورت گرفته به صورت زیر جمع‌بندی شده است (پاکدامن، ۱۳۶۱:۶۶). در حال حاضر این قدیمی‌ترین اطلاعات تفصیلی اما نقطه‌ای و کلی نفوس و مسکن شهر کاشان و توابع آن است.

جدول ۱- آمار کلی جمعیت و مسکن کاشان در سال ۱۲۹۶ق (۱۲۸۵ش) بر مبنای سرشماری دوران اعتضادالدوله از ناحیه قم

اطفال	زن	مرد	نفوس	خانه	مکان
۸۱۶۶	۷۱۱۱	۶۴۲۲	۲۱۶۶۹	۴۵۳۷	شهر کاشان (بلده)
۲۶۲۰۰	۱۹۱۱۹	۱۷۵۴۸	۶۲۸۶۷	۱۰۷۰۳	کل توابع و بلوکات کاشان

*برآورد کل جمعیت کاشان و توابع در ۱۲۸۷ق حدود ۷۲۰۰۰ نفر بوده است (بنقل از ضرابی، در حاشیه نسخ بعدی کتاب تاریخ کاشان و ابراز مرگ یک ثلث آنها در قحطی)

در درج وضعیت جمعیتی و شاخصه‌ها اعم از آمار خانه‌ها، مرد زن و کودک و مزارع تابعه، بین دو منبع اشتراک وجود دارد لیکن در اثر ضرابی تعداد حمام، مسجد و دکان ذکر شده اما از مالیات سخنی نیامده است. در زیر اطلاعات آماری ضرابی، که در سال ۱۲۸۶ق جهت ۱۱ روستا انجام شده را با اطلاعات همان روستاها در ده سال بعد (گردآوری به مرکزیت شهر قم) ارائه و تحلیل می‌کنیم. با این آمار وضعیت توسعه روستاهای بیلاقی کاشان در محدوده قم شفاف‌تر می‌شود.

اولین سرشماری کاشان: تجمیع، مقایسه و تحلیل آمار مبین قحطی

هر چند از وضعیت جمعیت کل و خود شهر کاشان در تاریخ کاشان ضرابی عددی نداریم و باید به همان برآورد یک پاراگرافی او در حاشیه نسخه خطی بعدی کتابش قناعت کنیم اما او آمار شماری از توابع کاشان را (۱۱ قریه) ارائه کرده است. مقایسه دو آمار طولی و عرضی از این ۱۱ روستای کاشان (یکی از تاریخ کاشان و دیگری از قم نامه) نمایی از وضعیت اجتماعی و

اقتصادی و در یک کلام توسعه شهری و روستایی کاشان در ابتدای عصر ناصری را با عدد و رقم در یک دهه فراهم می‌کند. اطلاعات سال ۱۲۸۶ق از ضرابی (۱۳۵۶: ۱۳۳ تا ۱۵۷) اخذ شده که بخش نفوس آن بنابه گزارش وی توسط میرزا محمدعلی سررشته دار به دستور احتشام الملک به انجام رسیده است (ص ۱۵۴). اطلاعات آماری سال ۱۲۹۶ از کتابچه دارالمومنین کاشان (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۳۰۹-۳۱۶) اخذ شده که در مجموعه ناصری و به امر اعتضادالدوله در ۱۲۹۶ق اخذ و نگاشته شده است. اینکه فرایند آمارگیری و شخص مسئول و دامنه و تحدید حدود سرشماری در این مورد چگونه بوده مشخص نیست. با این حال به جهت کمبود این نوع اطلاعات تاریخی می‌توان از موضوع دقت و نحوه آمارگیری و روش کار اغماض کرد و آنها را اولین نمونه از سرشماری محدود کاشان در یک بازه ده ساله و نخستین پایگاه آماری کاشان به حساب آورد.

جدول ۲- نخستین سرشماری کاشان: مقایسه وضعیت آماری چند روستای کاشان در دو گزارش و دو مقطع (بازه ۱۰ ساله)

مزارع تابعه	مالیات (ت: تومان، د: دینار)	دکاکین	حمام	مسجد	بچه	زن	مرد	نفوس	خانه	سال	قریه
		۰	۱	۱	۳۶	۳۰	۳۲	۹۸	۳۲	۵۰ ق	
علی آباد	۲۳۰ت و ۵۲۵۰د				۱۴	۳۴	۳۷	۸۵	۲۷	۱۲۸۶	علوی
مزارع -											
مزارع - جزاآباد - گلستانه - چنار - زمان آباد		۳	۱	۵	۶۴	۸۱	۸۳	۲۸۸	۴۰	۱۲۹۶	حسارود
مزارع - خیار - جزاآباد - گلستانه	۵۲۰ت و ۳۰۹۵د				۹۶	۷۸	۸۵	۲۵۹	۷۲	۱۲۸۶	حسین رود
مزارع - ازناوه رود امین الدوله - حسین آباد امین الدوله - بیشه درگز - سنجاب - دزه - علی آباد - زخیر آباد - صالح آباد - عنمان - منمان - حوق دره - گله خشک - گله دره		۰	۱	۲	۱۰۳	۶۸	۶۰	۲۶۱	۲۳	۱۲۹۶	ازناوه رود
مزارع - ازناوه رود - حسین آباد - بیشه درگز - سنجاب - دزه - علی آباد - خیر آباد - صالح آباد	۱۷۴ت و ۶۲۹۰د				۷۰	۴۵	۳۵	۱۵۰	۲۵	۱۲۸۶	ازناوه رود
مزارع - زیررود - سریان - خواهان علیا - خواهان سفلی - برده - هشتمند - بیچاره - بها آباد - وچان علیا و سفلی		۲	۱	۳	۴۵۶	۳۴۵	۲۱۸	۹۱۹	۱۷۲	۱۲۹۶	رضی
مزارع - زیررود - بریان - خواهان علیا - خواهان سفلی - برده - هشتمند - بیچاره - شهاب آباد - وچان علیا و سفلی	۴۱۸ت و ۶۷۱۰د				۱۵۵	۹۱	۸۲	۳۲۸	۷۹	۱۲۸۶	رضی
مزارع - علی آباد - تاآباد - جلال آباد - باغمزرعه - فرح آباد		۰	۱	۴	۱۸۲	۱۰۵	۹۷	۳۸۴	۵۷	۱۲۹۶	کله
مزارع - فرح آباد - میرزا آباد - علی آباد	۲۷۰ت و ۵۲۴۴د				۱۳۴	۸۷	۹۶	۳۱۷	۷۶	۱۲۸۶	کله

مزارع تابعه	مالیات (ت: تومان، د: دینار)	داکترین	حمام	مسجد	بچه	زن	مرد	نفوس	خانه	سال	قریه
فتح آباد-مختص آباد-واشان-مالکانه-بوگونه-قاسم آباد		۶	۳	۷	۴۳۷	۳۹۵	۳۹۲	۱۰۲۴	۱۸۲	۱۲۹۶	جوشقان
فتح آباد-مختص آباد-واشان-مالکانه-سویانه-قاسم آباد دارای معدن سنگ مرمر امین الدوله	۲۲۲۹۸ و ۵۵۷۷۰ (مرغوبیت جوزق (=پنبه				۱۴۴	۳۱۵	۱۹۷	۵۵۶	۱۷۶	۱۲۸۶	
سرانه-کودنک-کوسنج علیا-کوسنج سفلی- آدم آباد نیاسر-آدم آباد سردنی-سلوک آباد نیاسر-ابوالعباس		۸	۱	۲	۳۳۰	۱۶۲	۱۳۶	۵۲۸	۱۰۴	۱۲۹۶	استرک
-	۱۴۷۴ و ۵۲۲				۲۵۹	۱۲۸	۱۱۲	۴۹۹	۹۶	۱۲۸۶	
سرپجه-کومچه-طاق بر طاق		۰	۱	۲	۳۴	۳۵	۳۷	۱۰۶	۴۰	۱۲۹۶	ون
-	۱۴۹ و ۵۵۶۸۷				۳۲	۳۶	۴۳	۱۱۴	۳۴	۱۲۸۶	
خسروآباد-دنبوی-اکبرآباد-رزه-رازشک-سرپجه-یحیی آباد کوچک و بزرگ-سلخک-کورا به (هر ۲ سمت شورآب)		۰	۱	۱	۱۴۸	۷۰	۶۳	۲۸۱	۶۹	۱۲۹۶	ولداقان
یحیی آباد-خسروآباد-سلخه-ده زه	۴۴۳ و ۳۳۱۴				۸۱	۶۱	۵۲	۱۹۴	۴۸	۱۲۸۶	
جمال آباد-لاسان-یا-همزر-هره-دردر-گزنک-پای استان یحیی آباد-چالیز آباد		۰	۱	۱	۱۳۲	۹۲	۸۵	۳۰۹	۹۶	۱۲۹۶	سار
جمال آباد-لاسون-همزر	۲۲۲ و ۳۳۲۵				۸۶	۶۸	۵۶	۲۱۰	۴۹	۱۲۸۶	
شرف آباد و کیل الرعایا-نصر آبادجه و کیل الرعایا-کلاته-مرع هاده		۰	۱	۲	۱۱۳	۶۵	۶۳	۳۴۱	۶۹	۱۲۹۶	قه
ورم(احتمالا درم: محل زیارتگاه دختران بکر بنابه متن اصلی ۳۱۵)-شرف آباد-نصر آبادجه-گلایه-پاداروی علوی و سفلی	۵۳۷ و ۴۹۷۳				۱۳۷	۶۲	۵۶	۳۶۵	۴۶	۱۲۸۶	

تغییرات طولی یا در زمانی در این محدوده نشانگر کاهش جمعیت در تمامی این روستاها در مقطع ده‌ساله است. اصولاً چنین پدیده‌ای نادر و عمدتاً با بحران و فاجعه آبی و بلاهای طبیعی ارتباط دارد. در این مقطع، قحطی حوالی ۱۲۸۸ق رخ داده که در کتب مختلف ذکر شده و عامل آن علاوه بر کمبود بارش سوءمدیریت و احتکار غلات در کاشان نیز برآورد شده است (کتابی، ۱۳۷۸).

در تحلیل اطلاعات دو مقطع زمانی عصر ناصریدر جدول فوق این نکات قابل توجه هستند:

• کاهش جمعیت در کل روستاها به مقدار زیاد مشاهده میشود. بیشترین کاهش مربوط به از ناوه (از ۲۶۱ به ۱۵۰ نفر معادل ۵۷٪) و وجوشقان (از ۲۴۰ نفر به ۵۶۶ و معادل ۵۵٪) و در نهایت رهق (از ۹۱۹ به ۳۲۸ نفر و ۳۶٪ کاهش) بوده است. بدین ترتیب بزرگترین عارضه جمعیتی این دهه مرگ و میر و جبران نشدن نرخ رشد جمعیت حتی با گذشت ده سال بوده است. (البته افزایش محدود در ون و قه با توجه به مشخص نبودن دقت و بازه ۱۰ساله خدشه‌ای براین موضوع وارد نمی‌کند).

• اگر تعداد خانه را شاخص ساخت و ساز و توسعه و رونق و زندگی بگیریم باز هم این منطقه در این بازه دچار رکود و خرابی بوده است. این شاخص برای اکثراً روستاها نزولی است و بیشترین کاهش منازل در سار از ۹۶ به ۴۹ منزل معادل ۵۱٪ و رهق از ۱۷۲ به ۷۹ معادل ۴۶٪ بوده است. این رکود و تنزل در خانه سازی را نیز با همان بحران قحطی میتوان تبیین کرد. زیرا بواسطه مرگ و میر نه تنها خانه جدیدی ساخته نمی‌شد بلکه منازل موجود هم ویران و بی صاحب می‌شدند. اما سرعت احیا و نوسازی در برخی نقاط روند مثبت یافته است. حسنارود با افزایش خانه‌ها از ۴۰ به ۷۴ و کله از ۵۷ به ۷۶ خانه دو روستایی هستند که بیش از بقیه توانسته‌اند در این بازه خود را ترمیم و توسعه بخشند و جمعیت خود را هم به حد ده سال قبل ولو کمتر نزدیک کنند. شاید بتوانیم بگوییم این دو روستا از آسیب قحطی بیش از بقیه در امان مانده‌اند.

• شاخص بعدی ابنیه و زیرساخت های روستایی یعنی حمام و مسجد و مغازه است که معرف گستردگی و رشد اقتصادی است. هرچند این آمار در سال ۱۲۹۶ق ارائه نشده اما با توجه به ثبت در کتاب ضرابی حداقل می توان گفت کدام روستا وضعیت بهتر داشته است. همه این

روستاها از حمام و مسجد برخوردار بوده‌اند. اما جوشقان با ۷ مسجد و حسنارود با ۵ مسجد بیشترین تعداد این اماکن را داشته‌اند و مذهبی و آیینی‌ترین روستاهای آن سال به حساب می‌آیند. با این حال اگر داشتن خواربارفروشی (دکاکین) را بعنوان یک شاخص مصرف و مبنای رشد اقتصادی و خرده فروشی این اماکن بدانیم، استرک با ۸ دکان و جوشقان با ۶ دکان و رهق و حسنارود با ۳ دکان در سالهای ۱۲۸۶ق از بیشترین رونق و رشد اقتصادی برخوردار بوده و می‌توان آنها را بزرگترین روستاهای آن ناحیه و در آن عصر (قبل قحطی) تلقی کرد. چرا که به تعریف ضرابی تفاوت بین قریه و قصبه (از اتباع شهر) در آن زمان امکان تامین همه زمانی مایحتاج سکنه قصبه در دکاکین و فروش آنها و داشتن مزارع عدیده در توابع و جز جمع دیوانی آن بوده است (ضرابی، ۱۳۱: ۲۵۳۶).

• شاخص مهم دیگر میزان مالیات ثبت شده در دفاتر دیوانی است. در این مجموعه، اعداد این شاخص را از ده سال بعد و مجموعه ناصری داریم و از میان این روستاها بیشترین مالیات از آن جوشقان (۲۲۹۸ تومان و ۵۷۷۰ دینار) و استرک (۱۴۷۴ ت و ۷۲۲ دینار) بوده‌است. کمترین تولید و عایدات مالیاتی سال ۱۲۹۶ق نیز مربوط به ازناوه (۱۷۴ ت و ۵۶۲۹۰) ثبت شده است.

• مقایسه تعداد و نام مزارع تابعه سوای از اعمال سلیقه مولف، تغییر در نامها و ادغام و فروش یا تخریب/ توسعه مزارع بزرگ را نشان می‌دهد. بدیهی است شماری از مزارع و توابع نیز ممکن است به دلیل عدم شناخت آمارگر یا سختی کار و یا کوچک بودن به این آمار راه پیدا نکرده باشند. اما بیشترین مزارع بنام ازناوه (۱۴)، رهق و وادقان (هرکدام ۱۰) ثبت شده و کمترین مربوط به علوی (۱) به نام علی آباد بوده است که در ده سال بعد در آمارها وجود ندارد.

نتیجه گیری:

ضرابی اعلام داشته جمعیت کاشان در زمان تالیف کتاب خود یعنی ۱۲۸۷ق از بلده و بلوک (شهر و روستا) ۷۲۰۰۰ نفر بوده‌اند و در ۱۳۰۴ق و گذشت دوران قحطی، رشد این جمعیت را تا رسیدن به همین حد ارزیابی می‌کند (هشت). عبارتی تنزل ۳۰ درصدی جمعیت را در قحطی بزرگ در کاشان اعلام می‌کند. اما اطلاعات جزئی نفوس و مسکن وی که صرفاً از ۱۱ روستای کاشان ثبت شده نیز سند آماری مهمی در تایید این قحطی و اثرات آن است. آماری که کاهش جمعیت و رکود توسعه را به میزان سی درصدی نشان می‌دهد. لذا این اطلاعات مهم ولو محدود را میتوان یکی از بهترین اطلاعات کمی از دوران اولین قحطی بزرگ ایران دانست.

ازسویی اطلاعات ضرابی در تدوین تاریخ کاشان ناصری در کنار اطلاعات جمعیتی ارباب از قم و بلوکات مشترکش با کاشان معرف ظهور و پیدایش علم و نگاه جدیدی تحت‌عنوان آمار در عصر ناصری است. هرچند این علم با دارالفنون و عبدالغفارخان و تهیه اولین نقشه و آمارگیری از دارالخلافه ناصری گزارش شده (کتابی ۱۳۸۵) اما گسترش و کاربردی و اجرایی کردن آن در ایالات و ولایات نزدیک به تهران و خاصه قم و کاشان صورت واقع و عملی یافته است. وجود این سنت و نهادینه‌شدن آن به گونه ای بود که بعدها و در عصر پهلوی شکل‌گیری اولین سرشماری آزمایشی را در ایران از کاشان طراحی و آغاز می‌کنند. در جدول زیر سیر شکل‌گیری نهادهای جمعیت‌نگار و آمار و سرشماری از همین دوران خلاصه شده است (کتابی، ۱۳۸۵، نورالهی و نائینی ۱۳۹۵).

جدول ۳- خلاصه روند تحولات آمار و سرشماری تا اجرای اولین سرشماری ملی ۱۳۳۵ش

سال	رویداد آماری ایران	تهادها و عوامل اجرا	توضیحات
۱۲۳۱ش (۱۲۶۹ق)	شمارش جمعیت منازل تهران	اواخر صدارت اقاخان نوری	-
۱۲۳۸ش (۱۲۷۷ق)	صدور دستورالعمل شمارش نفوس و مسکن و دارایی همه دهات و شهرها به حکام ولایات	محمدرحیم میرزا ضیاءالدوله حاکم خوی در ۱۲۷۷ق به محمدزمان خان دنبلی دستورالعمل مکتوب کرده، امین‌الملک (میرزا علی‌خان پسر میرزا محمدخان سینکی) در تأیید اعتمادالسلطنه؛ همینطور امین‌السلطان در تأیید به بلاد استحضاطی اصفهان تا خوزستان بخشنامه کرد	این دستور به علت مشکلات فنی در همه جا فرصت انجام نیافت
۱۲۴۶ش (۱۲۸۴ق)	اولین سرشماری تهران اجرای اولین سرشماری های پیرامونی در قم و کاشان از این سال تا ۱۲۹۶ق	مجری تهران: میرزا عبدالغفارخان نجف‌الدوله معلم ریاضی دارالفنون در ۵روز همزمان با وزارت اعتمادالسلطنه بر وزارت علوم و معارف، اتمام ۱۲ بقعه ۱۲۸۴ق. بدستور اعتمادالسلطنه حاکم قم و نیز حاکمان محلی کاشان در این دو شهر نیز انجام میشود	انتشار اطلاعات آن تحت عنوان تشخیص نفوس دارالخلافه (جمعیت ۱۵۵ هزار) تهران در ۵ محله) تقدیم اعتمادالسلطنه شد و دو سال بعد نقشه تهران را هم تهیه کرد. و در ماموریت خوزستان برای امکان و راهها هم چنین کرد. آمار پیرامونی قم تا کاشان در دو کتاب تاریخ کاشان و مجموعه ناصری ثبت و گردآوری می شود
۱۲۶۲-۳ش (۱۳۰۱ق)	دومین سرشماری تهران	امسؤولیت میرزا سید شفیق امیر لشکر.	برآورد جمعیت ۱۰۶ هزار نفری در ۵ محله تهران
۱۲۷۷ش (۱۳۱۷ق)	تهیه آماری از ابنیه تهران	همزمان با سال چهارم سلطنت مظفرالدین شاه	تهیه‌کننده این آمار، درویش حسن اخضرعلی‌شاه بود که آمار خود را در زمان ریاست نظمیہ مختارالسلطنه و صدارت میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان تهیه کرد
۱۲۹۷ش	تاسیس اداره ثبت‌احوال کشوره منظور ثبت وقایع چهارگانه.		
۱۳۰۱ش	سرشماری جدید تهران	همزمان با ایجاد تشکیلات جدید بلدیة تهران	جمعیت تهران در ۱۳۰۱ بیش از ۲۱۰ هزار در ۱۰ ناحیه
۱۳۰۳ش	تاسیس اداره احصائیه و سجل احوال	باتصویب آیین‌نامه‌ای، وزارت کشور مسوول جمع‌آوری و مرکزیت‌بخشی به آمارهای موردنیاز شد	انتشار اطلاعات سرشماری اولین سالنامه آماری تحت عنوان سالنامه احصائیه شهر طهران
۱۳۰۷ش	تصویب قانون سجل احوال	تغییر اداره ثبت احوال کشور به اداره‌کل آمار و ثبت احوال	

سال	رویداد آماری ایران	نهادهای و عوامل اجرا	توضیحات
۱۳۱۱ش	سرشماری تهران توسط اداره کل احصایه و سجل احوال مملکتی	انتشار نتایج تحت عنوان احصایه توسط دایره احصایه بلدیة تهران	جمعیت مناطق ۱۰ گانه تهران ۳۱۰ هزار نفر برآورد شد. شورای عالی احصایه در ۱۳۱۴ به شورای عالی آمار تغییر نام داد
۱۳۱۸ش	اولین سرشماری ملی/ اجرا از کاشان	قانون سرشماری در ۱۰ خرداد به تصویب مجلس شورای ملی رسید و نخستین سرشماری رسمی و ملی ایران در همان سال آغاز شد	انجام سرشماری آزمایشی در تیرماه در شهر کاشان، اجرا از اسفند در تهران و ۳۲ شهر تا سال ۱۳۲۰. کاشان اولین و گنبد کاووس آخرین شهرهای سرشماری شده بودند. اعلام جمعیت کاشان بعنوان اولین شهر در ۲۰ تیر ۱۳۱۸ به تعداد ۴۴۹۹۴ نفر
۱۳۳۵ش	اولین سرشماری عمومی علمی کشور	بعد از تشکیل سازمان همکاری آمار عمومی با انتزاع اداره آمار و سرشماری از اداره کل آمار و ثبت احوال و الحاق بدان در سال ۱۳۳۱ و با تصویب قانون آمار و سرشماری در اسفند ۱۳۳۴ در مجلس محقق شد	اجرا از ۱۰ تا ۲۵ آبان ۱۳۳۵

همانگونه که می‌بینیم اولین لایحه سرشماری مدرن در خرداد ۱۳۱۸ در مجلس شورای ملی تصویب می‌شود و محل اجرا آزمایشی در کاشان اعلام و برای نخستین بار در ۳۱ خرداد تا ۱ تیرماه ۱۳۱۸ با تعطیلی دو روزه شهر کاشان به اجرا در می‌آید. به عبارتی علم آمار از دارالخلافه ناصری جوانه می‌زند و در عصر قحطی در حوالی قم تا کاشان جدی گرفته می‌شود و تولید داده می‌کند و در نهایت با تدوین برنامه سرشماری ملی (و شروع از کاشان) در عصر پهلوی به جایگاه مدرن و نوین خود دست می‌یابد و چرخش بکار می‌افتد. فوکو دانش و تولد و گسترش آن را در خدمت قدرت و سیاست ترسیم کرده است. نتایج سرشماری های بلده کاشان تا قم در عصر ناصری نیز تایید دیگری است از بسط یک رشته و دانش جهت انقیاد و بسط قدرت سیاسی و اقتصادی. شاید یکی از دلایل اینکه چرا اطلاعات آماری ثبت شده کاشان در دو منبع، صرفاً محدود به روستاهای بیلاقی این محدوده است همین حاکمیت و سیطره قدرت سیاسی و اقتصادی بر مناطق آبادتر باشد. منطقه مذکور علاوه بر سرسبزی و رونق کشاورزی عمدتاً در تیول و مالکیت حاکمان و خاندان قاجاری و متنفذین محلی آنها در کاشان بوده است. در راس این حاکمان خاندان غفاری است که برجسته ترین آنها امین الدوله غفاری تا سطح دیپلمات و وزیر و استاندار قاجاری در تاریخ

نقش‌آفرینی بسیار نمود. بسیاری از مزارع و روستاهای کهن کاشان یا متعلق و بنام خاندان آنها بوده یا بدست و اراده آنها روی زمین شکل گرفته و آباد شده اند. پس دور نیست که گسترش آمار نفوس و مسکن در صرفاً این ۱۱ روستای بیلاقی کاشان تا قم با بسط و حوزه قدرت و ثروت سیاسی نیز هم‌پیوند بوده باشد. اما به هر روی تمام عوامل دست به دست هم داده اند تا علم جدید آمار و کنترل جمعیت سر از خاکِ مرکز ایران به درآورد و خود را در اولین سرشماری ملی و نهادهای جدید جمعیتی بازنمایاند.

منابع:

- ارباب، محمدتقی‌بیک، ۱۳۵۳، «تاریخ دارالایمان قم» به کوشش حسین مدرسی طباطبائی، قم: حکمت.
- افشار ایرج ۱۳۷۵؛ «فهرست واره مجموعه ناصری»، فرهنگ ایران زمین، ج ۲۹، ص ۱۳۳-۱۴۳.
- افشار، ایرج ۱۳۳۷، «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت خارجه»، فرهنگ ایران زمین، ج ۳، ص ۵-۳۷.
- اوکاژی، شوکو، ۱۳۶۵، «قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ در ایران»، ترجمه هاشم رجبزاده، آینده، سال ۱۲، فروردین و اردیبهشت و خرداد ۱۳۶۵ شماره ۱ و ۲ و ۳، ص ۲۸-۴۱.
- بویس، مری ۱۳۶۴ «مانکجی لیمجی هاترا در ایران»، ترجمه هاشم رضی، چیستا ش ۲۶.
- پاکدامن، ناصر؛ اصفهانی، کوچک ۱۳۶۱، «کاشان قزوین و همدان در صد سال پیش»، الفبا، دوره جدید، پاریس، ش ۱، ص ۶۳-۷۸.
- جعفریان، رسول ۱۳۹۶ «پرسش‌های دینی مانکجی زرتشتی از محمدحسین سبزواری قاضی‌یزد»، در مقالات و رسایل تاریخی ج ۴، نشر علم
- حسینی رباب، ۱۳۷۱؛ «قحطی و گرانی رسال ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ قمری»، گنجینه اسناد، شماره ۷ و ۸، ص ۴۷-۶۳.
- حسینی ساوجی، میرزااحمد ۱۳۹۳؛ «وقایع قحطی ۱۲۸۸ ق درساوه»، به کوشش علی‌اکبر صفری، میراث شهاب تابستان و پاییز ۱۳۹۳ - شماره ۷۶ و ۷۷ (ص ۱۲۹ تا ۱۴۶).
- روستایی، محسن؛ رهبریان حسین احمدی ۱۳۹۷ «کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم سرشماری جمعیت عهد ناصرالدین شاه (۱۲۸۵ ق) به انضمام کتابچه‌های سیاقی-دیوانی شهرقم (قرن ۱۲ - ۱۳ ق)»، بنیاد قم پژوهی، کتابخانه آیت‌الله مرعشی‌نجفی.
- ریاحی، محمدامین ۱۳۵۷؛ «ورقی از تاریخ تمدن جدید در ایران: دستورالعمل نخستین سرشماری در ایران در ۱۲۷۷ ق»، یگماسال ۳۱، شماره ۱ (پیاپی ۳۵۵)، ص ۱۵-۱۸.
- ضرابی، عبدالرحیم، ۱۳۵۶/۲۵۳۶ «تاریخ کاشان»، به کوشش ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- کتابی، احمد ۱۳۸۵؛ پیشگامان جمعیت‌شناسی در ایران: عبد الغفارخان نجم‌الدوله و میرزا

- ابوطالب زنجانی، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران ۱۳۸۵ شماره ۲، ص ۷-۳۶.
- کتابی، احمد ۱۳۷۸، «پژوهشی در زمینه جمعیت‌شناسی تاریخی ایران: بررسی تحلیلی قحطی‌های اصفهان (از عهد افشاریه تاکنون»، فصلنامه جمعیت: ۸ (۲۷ و ۲۸): ۱۰۵-۱۳۸.
- گرنی، جان؛ صفت گل، منصور ۱۳۸۷؛ «قم در قحطی بزرگ ۱۲۸۸ قمری»، کتابخانه آیت اله مرعشی نجفی.
- مجد، محمدعلی ۱۳۹۴ «قحطی بزرگ و نسل‌کشی در ایران (۱۲۹۸-۱۲۹۶ ش/ ۱۹۱۹-۱۹۱۷ م)» بازترجمه به‌مراه ۱۸- اضافات، ترجمه محمد کریمی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- مدرسی طباطبائی، حسین، ۱۳۶۴ «قم‌نامه» قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- مدرسی طباطبائی، حسین؛ ۱۳۵۳؛ «کتابشناسی آثار مربوط به قم»، قم: حکمت.
- مدرسی طباطبائی، حسین؛ ۱۳۵۶ «کتابشناسی قم در دوره ناصری»، فرهنگ ایران زمین ۱۳۵۶ جلد ۲۲، ص ۱۰-۱۶.